

Sulyok Márton

„Une photo de famille”

Pillanatkép a családi élet és a házastársfogalom
Európai Unió Bírósága általi elemzéséről

“Une photo de famille”

Snapshot of the CJEU Analysis of the Concepts
of Family Life and Spouse

Az alábbi tanulmány – kiindulva az alkotmányos identitás védelmére az Európai Unióról szóló Szerződés 4. § (2) bekezdése által a lényegi állami funkcióknak rögzített védelemből – az Európai Unió Bírósága 2018. júniusában meghozott egyik ítéletének vizsgálatát végzi el. A Coman-ügy a szabad mozgás szabadságának kontextusában, a hátrányos megkülönböztetés tilalmára is utalással vet fel kérdéseket az EUB számára a családi élet, a család, valamint a családtag 2004/38/EK irányelvbe foglalt fogalma kapcsán az EU-jog alkalmazása tekintetében. Az ügyben a Bíróság álláspontján túl áttekintjük az EU-ban a családfogalom kapcsán létező közjogi kereteket (Alapjogi Charta szabályai, egyéb irányelvi rendelkezések), valamint a román tagállami jog vonatkozó rendelkezéseit is górcső alá vesszük, beleértve a román Alkotmánybíróságnak a tárgyra tartozó, de nem ezen ügy vonatkozásában 2018-ban meghozott legfrissebb határozatának értékelését is.

Kulcsszavak: családgyesítés, család, családtag, házastárs, házasság, alkotmányos identitás, lényegi állami funkció, tagállami jog szerinti feltételek, élettárs, azonos neműek, hátrányos megkülönböztetés, származékos tartózkodási jog, szabad mozgás

Starting out from essential state functions anchored in Article 4(2) of the Treaty on the European Union to protect constitutional identity, this paper will endeavour to examine a judgment delivered by the Court of Justice of the European Union in June 2018. Within the context of free movement, the Coman case raises questions, also with reference to the prohibition of discrimination, to the CJEU on the application of EU law in terms of the notions of family life, family and family member under Directive 2004/38/EC. Beyond the standpoint of the Court in this case, we shall also overview those public law frames within the EU law that exist in relation to the concept of family (rules of the Charter of Fundamental Rights and of other relevant directives), and the pertinent provisions of Romanian Member State law will also be addressed, including the relevant most recent decision of the Romanian Constitutional Court delivered in 2018, not in relation to the case discussed herein.

Keywords: family reunification, family, family member, spouse, marriage, constitutional identity, essential state function, conditions under Member State law, life partner, same sex couples, discrimination, derived right of residence, free movement

Bevezetés: Családfogalom, családpolitika és identitás – jogi erőterek között

Az Európai Unió Bíróságának (Bíróság vagy EUB) nagytanácsa 2018. június 5-én hozta meg ítéletét az úgynevezett Coman-ügyben (Ítélet vagy Coman-ítélet),¹ amely az uniós polgárok szabad mozgására vonatkozó 2004/38/EK irányelv (Irányelv) kapcsán a román Alkotmánybíróság (vagy román AB) által előterjesztett előzetes döntéshozatali eljárásban vetette fel az alább tárgyalt értelmezési kérdéseket a családfogalom, a családi élet, és különösen a családtag fogalma vonatkozásában.

Az ügy egyszerű tényállása bonyolult jogi kérdéseket feszeget. Coman (román állampolgár) és Hamilton (amerikai állampolgár) négy évig élt együtt az Egyesült Államokban azt megelőzően, hogy 2010-ben Brüsszelben házasságot kötöttek. 2012 decemberében Coman és házastársa kérelemmel fordult a román hatóságokhoz, hogy tájékoztassák őket azon eljárásról és feltételekről, amelyek mellett Hamilton, Coman családtagjának minőségében három hónapot meghaladó jogszerű tartózkodásra vonatkozó engedélyt kaphat Romániában. A kérelem az Irányelven alapult, amely lehetővé teszi az e szabadságot gyakorló uniós polgár házastársa számára, hogy az előbbi tartózkodása szerinti tagállamban házastársához csatlakozzon. A kérelemre válaszul a román hatóságok tájékoztatták Comant és Hamiltont, hogy az utóbbit csak három hónapos tartózkodási jog illeti meg az uniós jog alapján, mivel Romániában nem minősülhet uniós polgár „házastársának”, tekintettel arra a tényre, hogy Románia nem ismeri el az azonos nemű személyek közötti házasságot. Az ügy a román AB-n kötött ki, amely lényegében azzal az előzetes döntéshozatali kérelemmel fordult a Bírósághoz, hogy vajon Hamilton a szabad mozgáshoz való

¹ C-673/16 – Coman és társai, EU:C:2018:385.

jogát gyakorló uniós polgár „házastársának” irányelvi fogalma alá tartozik-e, következésképpen Romániában állandó tartózkodáshoz való jog illeti-e meg.²

Az Ítélet több szempontból releváns azon jogi és politikai kommunikációs erőterek tekintetében, amelyek jelenleg mozgatják az európai és a tagállami véleménypiacot. Az Ítélet megállapításai érdemben kapcsolódnak (i) a szabad mozgáshoz való jog alapvető kérdéseire az EU polgárai és családtagjaik vonatkozásában (diszkriminációs nézőpontból megközelítve azokat); (ii) a magánszférához lényegileg kapcsolódó családi élet, a család és annak alkotóelemei fogalmához az EU-jogban; (iii) illetve a döntés áttételesen kapcsolható ahhoz a *margin of appreciation*-höz is természetesen, amelyet a tagállami jogalkotók élveznek a Lisszaboni Szerződés által bevezetett (Priollaud–Siritzky, 2008:36) EUSZ 4. cikke (2) bekezdése kapcsán csak „alkotmányos identitásnak” nevezett értelmezési keretben.

A Német Szövetségi Alkotmánybíróság (BVerfG) már-már túlidézett, de annál nagyobb jelentőségű, úgynevezett Lisszabon-határozatában (2009)³ is – közel 10 éve már – lefektették azt a tételt, amely szerint az úgynevezett „alkotmányos identitás” szempontjából egy alkotmányos államnak önmaga demokratikus formálásához elengedhetetlenek bizonyos alapvető szabályozási területek. Ezek – többek között – például a szociális államban való megélhetés körülményeinek alakítását vagy az olyan különös kulturális fontosságú területeket érintik, mint a családi jogi szabályozás, az iskola és az oktatás vagy éppen a vallási közösségek helyzete.⁴ Ezeket a területeket az EUSZ 4. cikke (2) bekezdésének nyelvezetében az *essential state function*, azaz *lényegi állami funkció* klauzula hagyományos értelmezéséből vezethetjük le,⁵ hiszen a Szerződés szövege ezeket nem, csak a köz- és nemzetbiztonságot valamint a területi sérthetlenséget nevesíti.

Az alkotmányos identitás margóján megjelenő tagállami családi jogi szabályozás vonatkozásában érdemes az Ítéletnek néhány a családdal kapcsolatos megállapítására reflektálni. E körben fontos, hogy az Ítélet több ponton az Alapjogi Chartában (Charta) foglalt alapjogok védelmére és alapelvek tiszteletére utal a jogi háttér és az előzetes kérdések bemutatása, valamint az indokolás kapcsán is.⁶ Kiindulópontként vegyük tehát sorra, hogy a Charta a család vonatkozásában milyen közjogi keretrendszert határoz meg az uniós jog tekintetében:

A Charta szövegében a „család” kifejezés összesen hét alkalommal fordul elő. A 7. (magánszféra-védelmi) cikkben a magán- és családi élet védelme vonatkozásában, majd a 9. cikkben a házasságkötés és családalapítás joga vonatkozásában (amely

² Coman-ítélet, 9–17. pontok.

³ 2 BvE 2/08, 2009. június 30-i határozat.

⁴ A döntés maga: 2 BvE 2/08 – Rn. (1-421), BVerfGE 123, 267 – 437. A döntés elemzéséről bővebben lásd Steinbach, 2010 vagy Fischer-Lescano et al., 2010.

⁵ Ezt erősíti meg az alkotmányos identitással szemben egyébként erősen kritikus Pietro Faraguna, aki szerint sem az EUB-nek, sem a tagállami bíróságoknak nem kellene figyelmet szentelnie a kérdés értelmezésére. Mégis, idézett írása végén a szerző maga jut arra az álláspontra, hogy az EU és a tagállamok nagyjából ugyanazokkal a problémákkal küzdenek az alkotmányos identitás kapcsán, bíróságokon kívül (politikai folyamataikban) és belül. Ezen küzdelmek sorában emeli ki elsőként a szerző a családi joggal kapcsolatos kérdéseket mint nagyra értékelt nemzeti érdekeket, és a már idézett német mellett lengyel és ir vonatkozásokat is említ, nem meglepően. (Faraguna, 2016:572–573)

⁶ Coman-ítélet, 3., 16–17., 47–48. pontok.

a nemzeti jogokra delegálja a részletszabályok pontos lefektetését a már fentebb is említett *margin of appreciation* keretében), végül a 33. cikkben, amely a családi élet jogi, gazdasági és szociális védelmét írja elő (ezzel kapcsolatban szüléssel vagy örökbefogadással összefüggésben kimondja az elbocsátás tilalmát is). A „gyermek” kifejezés kilencszer szerepel, az oktatással való joggal összefüggésben a szülők jogait hangsúlyozva gyermekük oktatásának biztosításában (14. cikk), a gyermek jogainak felsorolásában (24. cikk), például a mindkét szülőjével való rendszeres és közvetlen kapcsolattartás vonatkozásában. A 32. cikk a gyermekmunka tilalmát mondja ki, a 33. cikk pedig a gyermek örökbefogadásával kapcsolatosan a szülők munkahelyi védelmére összpontosít.

A család és alkotóelemeinek fogalma szempontjából talán a Charta 9. cikke érdemel közelebbi említést, amely a tagállami szabályozásra bízva a házasságkötés és családalapítás jogának gyakorlásával kapcsolatos részletszabályok megállapítását. A Charta magyarázata szerint a szöveg alapja az Emberi Jogok Európai Egyezményének (EJEE) hasonló rendelkezése (annak 12. cikke), amelynek alapján „e cikk nem tiltja és nem is biztosítja a házassági státus megadását két azonos nemű személy egyesülésének. E jog tehát hasonló az EJEE által biztosított joghoz, ugyanakkor alkalmazási köre tágabb lehet, amennyiben a nemzeti jogszabályok így rendelkeznek”.⁷

A Coman-ítélet relevanciája és aktualitása

Itt lép be a képbe a Coman-ítélet is, hiszen azonos neműek vonatkozásában vizsgálja az EU-s polgárok és családtagjaik szabad mozgásának kérdéseit, illetve az ezzel kapcsolatos tagállami korlátozások lehetőségét a román nemzeti jogszabályok vonatkozásában (a konkrét ügyben a hátrányos megkülönböztetés szempontjából).⁸

A családtag fogalmának EUB általi értelmezése klasszikusan a családegyesítéssel kapcsolatos joggyakorlatban kerül előtérbe. Az uniós polgárok és harmadik országbeli házastársuk szabad mozgásával és az EU-n belüli családi élethez való jogukkal egy sor EUB-ítélet foglalkozott a Lisszaboni Szerződés 2009. december 1-jei hatálybalépése óta, amelyet a jelen tanulmány szempontjából referenciapontnak tekintünk. Ilyenek voltak például: McCarthy,⁹ O. és B.,¹⁰ S. és G.,¹¹ Lounes.¹² A legutóbbi ilyen ítéletet (Ahmedbekova) 2018. október 4-én hozták.¹³

Az Ahmedbekova-ítéletben például a Bíróság a 2011/95/EU irányelvben¹⁴ megfogalmazott családtagfogalmat hívta segítségül. E szerint – az elemzésünkhöz releváns

⁷ Magyarázatok az Alapjogi Chartához. (2007/C 303/02, 303/21.)

⁸ További aktualitást ad globális kitekintésben ezzel a családegyesítéssel foglalkozó ügynek az is, hogy 2018. október elején az Egyesült Államok belügyminisztériuma bejelentette, hogy ENSZ-diplomaták azonos nemű partnereinek a továbbiakban nem adnak ki „családtagként” vízumot. (BBC, 2018)

⁹ EU:C:2011:277.

¹⁰ EU:C:2014:135.

¹¹ EU:C:2014:136.

¹² EU:C:2017:862.

¹³ EU:C:2018:801.

¹⁴ 2011/95/EU irányelv a harmadik országbeli állampolgárok és hontalan személyek nemzetközi védelemre jogosultként való elismerésére, az egységes menekült- vagy kiegészítő védelmet biztosító jogállásra, valamint a nyújtott védelem tartalmára vonatkozó szabályokról.

mértékben – családtag (a családtagoknak a családdegyesítéssel kapcsolatban járó nemzetközi védelem vonatkozásában) lehet az előbbi védelem jogosultjának házastársa, vagy nem házas, stabil kapcsolatban élő partnere (élettársa), abban az esetben, ha az érintett tagállam harmadik országbeli állampolgárokra vonatkozó jogszabályai vagy gyakorlata az élettársakat a házaspárokhoz hasonló módon kezeli.

A Coman-ítéletben a Bíróság jogi háttér leírása során a Chartán túl az Irányelv fogalmi keretei között mozog, amely a tagállamok területén rendezi a szabad mozgás és tartózkodás jogát. Az Irányelv, ahogy az Ítélet maga is idézi, a családtag fogalmába tartozónak egyrészt (i) a házastársat, másrészt (ii) az uniós polgár élettársát érti, akivel egy tagállam jogszabályai alapján létrejött regisztrált élettársi kapcsolatban él, ha a fogadó tagállam jogszabályai ezen kapcsolatot a házassággal egyenértékűnek tekintik. Konjunktív feltétel ezekhez képest, az élettársat egyebekben a fogadó tagállam vonatkozó jogszabályaiban megállapított feltételekkel összhangban tekinti családtagnak az Irányelv.¹⁵

Az Ítélet nevesíti továbbá az Irányelv 3. cikkét,¹⁶ amely szerint – pusztán az elemzésünkre tartozó részletek kiemelésével – az alábbi harmadik országbeli állampolgárok kedvezményezettek, és részükre meg kell könnyíteni a beutazást. Ezek:

- (i) a 2. cikk hatálya alá nem tartozó „más családtagok”, akik abban az országban, amelyből érkeznek, az elsődleges tartózkodási joggal rendelkező uniós polgár eltartottjai vagy vele egy háztartásban élnek, illetve
- (ii) az uniós polgár élettársa, akivel tartós, megfelelően igazolt kapcsolatot tart fenn.

Milyen jog alapján?

Azonban ami ezen ügyek és a családfogalommal, valamint a Charta és más nemzetközi emberi jogi dokumentumok fényében a családi élethez való jog kapcsán a legnagyobb problémát jelenti, az az a kérdés, hogy a jogvita elbírálásában egyáltalán felhívható-e az uniós jog mint szabályozási keret.

Ahogy azt Lehoczki leszögezi, a Bíróság már például a McCarthy-ügyben is megállapította, hogy: „[A]z uniós jog nem hivatkozható olyan helyzetekben, amelyek kizárólag a nemzeti jog hatálya alá tartoznak. A nemzeti jogok és az uniós jog alkalmazási körének e kategorikus szétválasztása azonban sok területen – például a családi élethez való jog egyes vonatkozásaival összefüggésben – olyan, látszólag méltánytalan döntésekhez vezethet, amelyek indokainak megértéséhez mindenekelőtt tisztázni kell, hogy egy adott jogvita melyik jog hatálya alá tartozik.” (Lehoczki, 2017:188)

Lehoczki szerint a szabad mozgás alapszabadságának gyakorlása körében az EUB-ítélkezés sarokkövei a fentebb is említett O. és B., illetve S. és G. ítéletek, amelyek sorába véleményünk szerint az itt elemzett Coman-ítélet is illeszkedik. A korábbi ítéletekben a Bíróság az állampolgárság, a származékos tartózkodási jog, a munkavállalás, valamint a tanulás kontextusaiban vizsgálta a szabad mozgás és a családi élet kérdéseit,

¹⁵ Irányelv, 2. cikk (2) bekezdés a)–b) pontok, vö. Coman-ítélet, 4. pont.

¹⁶ Coman-ítélet, 4. pont.

és ehhez képest jelent újítást a Coman-ítélet megközelítése, amelynek értelmében a felek azért indítottak az illetékes román Főfelügyelettel szemben keresetet tagállami bíróság előtt, hogy az állapítsa meg a szexuális irányultságon alapuló hátrányos megkülönböztetés megvalósulását a szabad mozgáshoz való jog gyakorlására tekintettel, és ezen túl kötelezze a tagállami hatóságot a diszkriminatív joghelyzet megszüntetésére.¹⁷

Fontos itt megjegyeznünk azt a tényt, hogy a négy szabadság vonatkozásában az egyik első olyan elem a hátrányos megkülönböztetés elleni küzdelem volt, amely például a munkavállalással és a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos nagy jelentőségű ügyekben felhívta az EU-s (nem kizárólag) bírói fórumok (Gombos, 2011:81–117) figyelmét is az alapjogvédelem fontosságára még a '70-es, '80-as években.¹⁸ A diszkriminációs vonatkozások ezen „új ruhája” a Coman-ítéletben mindenképp érdekes nézőpontot ad a családfogalommal kapcsolatos kérdések értékeléséhez.

Az eldöntendő kérdések

Az előzetes döntéshozatali eljárásban a román AB által az alapügyben érintett felek (Coman és Hamilton) vonatkozásában az Irányelv szerinti családi élet fennállására mutató előfeltevésen alapuló, az EUB felé feltett kérdések közül az alábbiakban csak a családfogalom szempontjából relevánsakat, illetve azok EUB általi értékelését vizsgáljuk meg (ez azt is jelenti, hogy a tartózkodási jog megadásával kapcsolatban részletesen nem térünk ki az EUB döntésére):

„1) A 2004/38 irányelv 2. cikke 2. pontjának a) alpontjában szereplő, a Charta 7., 9., 21. és 45. cikkével összefüggésben értelmezett »házastárs« fogalma magában foglalja-e az uniós polgárnak az Európai Unió tagállamain kívüli államból származó azonos nemű házastársát, akivel az uniós polgár a fogadó tagállamtól eltérő uniós tagállam törvényei alapján jogszerűen házasságot kötött? [...]

3) Az első kérdésre adott nemleges válasz esetén az uniós polgárnak az Európai Unió tagállamain kívüli államból származó azonos nemű házastársa, akivel az uniós polgár a fogadó tagállamtól eltérő uniós tagállam törvényei alapján jogszerűen házasságot kötött, a 2004/38 irányelv 3. cikke (2) bekezdésének a) pontja értelmében »más családtagnak« vagy a 2004/38 irányelv 3. cikke (2) bekezdésének b) pontja értelmében »az uniós polgár olyan élettársának tekinthető, akivel tartós, megfelelően igazolt kapcsolatot tart fenn«, aminek következtében a fogadó állam akkor is köteles megkönnyíteni e személyek beutazását és tartózkodását, ha a fogadó állam nem ismeri el az azonos nemű személyek házasságát, és nem írja elő a jogi elismerés semmilyen alternatív formáját, például a regisztrált élettársi kapcsolatot?¹⁹

Fontos itt azt is megemlítenünk az EUB-kérdések megválaszolására irányadó eljárása szempontjából – különös tekintettel például a fentiekben már említett szintén tárgybeli Lounes-ítéletre is –, hogy az a nemzeti jog szűken értelmezett fogalmai szerint nem indítványhoz kötött, és jelen esetben a Bíróság lényegében *ultra petita* hozott

¹⁷ Uo., 13. pont.

¹⁸ Az ezzel foglalkozó alapügyek közül lásd például: 43/75 – Defrenne kontra SABENA, EU:C:1976:56.

¹⁹ Kiemelések tőlünk.

határozatot. Nevezetesen: „[A] Bíróság többször megállapította – még ha a kérdést előterjesztő bíróság formálisan csupán a 2004/38/EK irányelv [...] értelmezésére korlátozta is kérdéseit –, e körülmény [nem akadály] annak, hogy a Bíróság [az ügy] valamennyi értelmezési szempontját megadja, függetlenül attól, hogy [a kérdést feltevő bíróság] [...] utalt-e azokra, vagy sem.”²⁰

Az Ítélet elemzése

Az uniós jogra tartozó „keretező” kérdések vizsgálatán felül persze értékelnünk kell azt is, hogy a tagállami jogban milyen szabályok vonatkoznak a Coman-ítéletben feltett előzetes kérdések elbírálására. Ezen vizsgálatot a Bíróság is elvégezte, és az alábbi, röviden összegzett megállapításokat tette, kiegészítéseinkkel.

A román Alkotmány keretjelleggel szabályozza a család intézményét, annak kimondásával, hogy a család a házastársak szabad akaratából kötött házasságán és teljes egyenlőségükön alapszik.²¹ Az EUB által a jogi háttér elemzésében felhívott belső jog, vagyis a román polgári törvénykönyv szerint férfi és nő, a családalapítás szándékával köthet házasságot, illetve tilos az azonos neműek közötti házasság, illetve a román és külföldi állampolgár között külföldön kötött házasság elismerése is.²²

Ezen belső jogi alapokon, a fent kiemelt két feltett kérdésre tekintettel, azok Irányelvi vonzatait is mérlegelve az EUB döntését az alábbiakban lehetne összefoglalni, kiegészítéseinkkel.

A Bíróságnak az ügyben azt a jogi helyzetet kellett értékelnie, ahogy fentebb a bevezetőben erre már utaltunk, amelyben egy uniós polgár összhangban az Irányelvvvel szabad mozgáshoz való jogát gyakorolja, amelyet követően egy fogadó tagállam területén (jelen esetben Belgiumban) családi életet alakít ki vagy szilárdít meg egy harmadik állam, vele azonos nemű állampolgárával. Ezen családi élet keretében a fogadó állam joga szerint jogszerűen házasságot kötnek.

Ebben a tényállási keretben a Bíróság az EUMSZ 21. cikke (1) bekezdésének értékelését végezte el, amely a szabad mozgáshoz való joggal kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy annak korlátozását csak a Szerződés és az annak végrehajtására született rendelkezések adhatják. Az Ítélet az értelmezésre előterjesztett első kérdés kapcsán azt értékelte, hogy ellentétes-e az EUMSZ 21. cikk (1) bekezdésével az uniós polgár állampolgársága szerinti tagállam (jelen esetben Románia) hatóságainak azon gyakorlata, amellyel megtagadják házastársa állandó tartózkodási jogát az adott tagállam területén (a házasság el nem ismerésének indokával).

Az Ítéletben a Bíróság a fenti helyzetet akképpen értékelte, hogy az EUMSZ 21. cikke (1) bekezdése szerinti jog a szokásos családi élet fenntartása mind a fogadó, mind az állampolgárság szerinti tagállamban (visszatérésük után), úgy, hogy családtagjaik is mellettük lehessenek. A családtag fogalma ebben a vonatkozásban a Bíróság szerint úgy

²⁰ Coman-ítélet, 22. pont.

²¹ A román alkotmány 48. cikke rendezi a kérdés. L. A román parlament alsóházának honlapján az alkotmány hatályos szövegét, (CEDP, 2018) vagy ennek alapján magyarul. (Heka et al., 2016:849)

²² Coman-ítélet, 7–8. pontok.

értelmezendő az alapügyben alkalmazandó Irányelv alapján, hogy abba a házastárs kifejezetten beletartozik.²³ Mindezen túl fontos, hogy az azonos nemű harmadik országbeli állampolgár házastárs szempontjából az Irányelv „*nemi szempontból semleges*”, vagyis magában foglalhatja az azonos nemű házastársat.²⁴

A Bíróság ezen a ponton megjegyzi, hogy az olyan élettársak esetében, akikkel az uniós polgár regisztrált élettársi kapcsolatban él, ezen kapcsolat minősítését a fogadó állam jogszabályaihoz köti maga az Irányelv is, viszont a Bíróság által az alapügyre alkalmazni rendelt Irányelvi rendelkezés [2. cikk (2) a)] a házastárs fogalma vonatkozásában ilyen feltételeket nem szab.²⁵

Fenti értékelésből a Bíróság azt a következtetést vonta le, hogy egy tagállam nem hivatkozhat saját nemzeti jogára annak érdekében, hogy ellenezze saját területén – kizárólag a származékos tartózkodási jog megadása céljából – olyan házasság elismerését, amelyet a felek a fenti tényállásban leírtak szerint kötöttek.²⁶ A Bíróság itt ugyanakkor elvi érveléssel utal korábbi gyakorlatára is, amely szerint nyilvánvaló, hogy a házasság szabályozása nemzeti hatáskör, és a tagállamok szabadságot élveznek az azonos neműek házasságának elismerésében, azonban kiemeli, hogy az uniós jog tiszteletben tartása mellett élvezik e szabadságot, különös tekintettel a szabad mozgást garantáló rendelkezésekre²⁷ az uniós jog egységes alkalmazása²⁸ és az Irányelv hatékony érvényesülése érdekében.²⁹

A személyek szabad mozgásának korlátozása azonban csak közérdekű megfontolásokon alapulhat, a nemzeti jog szerint jogszerűen megállapított célkitűzések alapján.³⁰ Ilyennek tekinthető például az EUMSZ szellemében a közrend vagy akár az identitás (itt: a házasság intézményének autonóm szabályozása) sérelme. Ezen vonatkozásokban az Ítélet pedig kimondta, hogy ugyan a tagállamok hatáskörébe tartozik a házasság intézményének szabályozása, de valamely tagállam azon kötelezettsége, hogy a származékos tartózkodási jog megadása szempontjából elismerje az azonos neműek közötti házasságot, nem sérti az adott tagállamban a házasság intézményét, mert nem foglalja magában azt a kötelezettséget, hogy a tagállami jogban rendelkezni kell az azonos neműek házasságának intézményéről, a kötelezettség csak az elismerésre korlátozódik. Ez a kötelezettség pedig a Bíróság szerint „nem sérti az érintett tagállam nemzeti identitását, és nem veszélyezteti annak közrendjét”.³¹

A szabad mozgás kapcsán a Bíróság leszögezte, hogy annak nemzeti intézkedéssel való korlátozása csak a Chartával való összhang esetében igazolható, és kijelenti, hogy a házastárs irányelvi fogalma vonatkozásában a Charta 7. cikke által védett jogok alapvető jogok, és itt maga is utal a bevezetésben már említett magyarázatokra, amelyek az EJEE 8. cikke szerinti védelmet hívják fel,³² és utal az EJEB irányadó gyakorlatára

²³ Uo., 32–33. pontok.

²⁴ Uo., 35. pont.

²⁵ Uo., 36. pont.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo., 37–41. pontok.

²⁸ Uo., 39. pont.

²⁹ Uo., 39. pont, illetve 24. és 53. pontok.

³⁰ Uo., 41. pont.

³¹ Uo., 45–46. pontok.

³² Uo., 48–49. pontok.

is (a Charta 53. cikke értelmében), amely kimondja, hogy „egy homoszexuális pár által fenntartott kapcsolat ugyanolyan címen tartozhat a »magánélet« és a »családi élet« fogalma alá, mint egy hasonló helyzetben lévő heteroszexuális pár kapcsolata”.³³

A Bíróság első kérdésre adott válasza szerint a fentiekben feltárt tényállás szerinti jogi helyzetben az EUMSZ 21. cikke (1) bekezdését az előzetes kérdés tartalmával összhangban kell értelmezni, tehát ellentétes a Szerződéssel, ha az adott tagállam hatóságai megtagadják a tényállásban leírtak szerinti házastárs tartózkodási jogát az adott tagállam területén a házasság el nem ismerésének indokával.³⁴

A bevezetésben felvetett identitáskérdés megítélése vonatkozásában a Bíróság kiemelte, hogy a házasság elismerésével kapcsolatban a tagállami jogokban megállapított közrendi záradékok (*közérdekű okok*) kapcsán számos országban léteznek a románhoz hasonló alkotmányi szintű normák, holott a jogi háttérben azokat ő maga nem említette meg.³⁵

Ezen tagállamok a Bíróság szerint az ügy tárgyalása során észrevételeket is tettek, amelyek közül maga a Bíróság a lett álláspontot emelte ki, amely szerint az EUMSZ 21. cikkének alapügyben megvalósított korlátozása szerintük az EUSZ 4. cikk (2) bekezdésből levezetett közrendi és nemzeti identitáshoz kapcsolódó okokkal igazolható. A Bíróság ennek értékelése kapcsán kiemelte, hogy az EUSZ 4. cikk (2) bekezdésének megfelelően az Euróai Unió tiszteletben tartja a tagállamok nemzeti identitását, amely elválaszthatatlan része azok alapvető politikai és alkotmányos berendezkedésének, és hogy a közrendi okokra csak alapvető társadalmi érdeket érintő, valós és megfelelően komoly fenyegetés esetében lehet hivatkozni (többek között a C-438/14 – Bogendorff von Wolffersdorff ítélet alapján).³⁶

A közrendet érintő fentebb tett megállapításokkal kapcsolatban még egyszer szükséges leszögeznünk, hogy a Bíróság szerint a fogadó tagállam kötelezettsége a felek fenti tényállás szerinti – kizárólag szabad mozgás jogából következően a származékos tartózkodási jog megadása szempontjából releváns – házasságának elismerésére nem sérti a fogadó tagállamban a nemzeti jog által meghatározott házasság intézményét. Ennek oka, hogy a kötelezettség a Bíróság szerint másik tagállam jogával összhangban kötött azonos nemű személyek közötti házasság elismerése „kizárólag valamely, harmadik állambeli állampolgár származékos tartózkodási jogának megadása szempontjából” releváns.³⁷ Értelmezésük szerint tehát ilyen kötelezettség megállapítása nem is sértheti

³³ Uo., 50. pont (a Vallianatos [2013] és Orlandi [2017] ügyek említésével).

³⁴ Uo., 51. pont.

³⁵ Míg például ezt megtette egy német vonatkozású ügyben: C-438/14 – Bogendorff von Wolffersdorff, EU:C:2016:401, 3–4. pontok. Igaz ugyan, hogy itt az előterjesztő bíróság tett utalást az előzetes döntéshozatali kérdésében saját nemzeti alkotmányjogára (lásd ugyanezen ítélet 25. pontját: „Úgy kell-e értelmezni az EUMSZ 18. és EUMSZ 21. cikket, hogy valamely tagállam hatóságai kötelesek elismerni ezen állam valamely állampolgárának névváltoztatását, ha ezen állampolgár egyidejűleg valamely másik tagállam állampolgára is, és az utóbbi tagállamban való szokásos tartózkodása alatt családjogi jogállásváltozással össze nem függő névváltoztatás miatt szabadon választott és több nemesi címet tartalmazó nevet szerzett, amennyiben a jövőben nem áll majd fenn lényegi kapcsolat ezen állammal, és az első tagállamban alkotmányjogilag eltörölték ugyan a nemességet, de az eltörlés időpontjában viselt nemesi címek a név részeként tovább viselhetők?” (kiemelés tőlünk).

³⁶ Coman-ítélet, 43–44. pontok.

³⁷ Uo., 45. pont.

az EUSZ 4. cikke (2) bekezdés identitási és közrendi rendelkezéseit,³⁸ mert az nem foglalat magában olyan előírást a tagállam számára, hogy az, a nemzeti jogában rendelkezzen az azonos nemű személyek közötti házasság intézményéről.³⁹ Érdekes módon tehát a Bíróság a közrend (mint immateriális közrend) felhívhatóságára szolgáló tesztet lát-szik alkalmazni a nemzeti identitás elutasítására is a jelen ügyben.

„Une photo de famille roumaine” – A román családi pillanatkép színei és keretei: konklúziók

Ami az ügyben érintett konkrét román tagállami álláspontot illeti, a kérdés a belső jogot és a közvéleményt a kialakult jogi helyzet nyilvánossága miatt, még fél év távlatában is hevesen foglalkoztatja. A Coman-ítélet margóján érdekes az a népszavazási kezdeményezés, amely a férfi és nő házasságán alapuló családfogalmat szerette volna alkotmány-módosítással beiktatni a román alkotmányos rendbe.

A román AB először 2018. szeptember 17-én jóváhagyta a Családokért Román Koalíció civil szervezet által kezdeményezett népszavazás megtartását (Fares, 2018), majd mielőtt még az október 7-én érvénytelen lett a túl kevés leadott szavazat okán (Ilie, 2018), folyatta a korábban a Coman-ítélettel érintett felek ügyében felfüggesztett eljárását, és 2018. júliusában meghozta döntését a bukaresti 5. körzeti polgári ügyszakából hozzá áttett ügyben a román polgári törvénykönyv 277. cikkének (2) és (4) bekezdése alkotmányellenességének tárgyában (Coman-határozat vagy Határozat).

A Határozatban a román Alkotmánybíróság a felek azon előadásaira alapozta érve-lését, amelyek szerint az azonos neműek között kötött és egy másik (ez esetben a belga) állam által jogszerűen elismert házasság elismerésének megtagadása a magán- és családi élethez való jogot sérti, különös tekintettel arra, hogy a házasságkötés szerinti állam-ból a Romániába való áttelepülés nem változtatja meg a házastársak közötti magán-és családi élet „ténybeli realitását” és a jogilag érvényes házasságuk (*legal marriage*) „jogi realitását” sem. Egyebekben a felek is hivatkoztak az EJEE 8. és 14. cikkének együt-tes sérelmére, amelyek a magán- és családi élet tiszteletét, valamint a hátrányos meg-különböztetés tilalmát mondják ki.⁴⁰ A felek továbbá hivatkoztak a román Alkotmány 4., 16., és 26. cikkeinek sérelmére is (Heka et al., 2016:839. [4. cikk], 841. [16. cikk], 844. [26. cikk]), amelyek a polgárok törvény előtti és jogegyenlőségére, valamint az egyéni és családi magánszférára vonatkoznak.⁴¹ A Határozatból kiderül, hogy az ügyben – túl az EUB által az Ítéletben adott válaszokon – beavatkozóként *amicus* szakvéleményt adott a román kormány és ombudsman is.⁴²

Ezek alapján a román AB úgy összegezte a tényállást, hogy az előtte fekvő ügyben vizsgált jogkérdés az volt, hogy a külföldön, azonos neműek között kötött házasságok

³⁸ Uo., 46. pont.

³⁹ Uo., 45. pont.

⁴⁰ Decision No. 534 of 18 July 2018 on the exception of unconstitutionality of the provisions of Article 277 (2) and (4) of the Civil Code. Coman-határozat, 4. pont.

⁴¹ Coman-határozat, 14. pont.

⁴² Uo., 11. pont.

román hatóságok általi el nem ismerését (értsd: az elismerés elutasítását) a más tagállamban házasságot kötött azonos nemű partnerek számára megadandó olyan, a Románia területén való tartózkodási joggal összefüggő jogi státusz elutasítása szempontjából kell értékelni, amely megegyezne az egy férfi és egy nő között kötött házasságból létrejövő ilyen jogi státusszal.⁴³

A Határozat később úgy fogalmaz, hogy jelentős a bizonytalanság az Irányelv által használt számos fogalom vonatkozásában, azokat a Charta egyes rendelkezéseivel és az EJEB, magán- és családi élet tárgyában hozott ítéleteivel együtt olvasva. Értékelésében a román AB itt utal az Irányelv 3. cikkében foglalt „kedvezményezettekre”, akik azok az uniós polgárok, „akik olyan tagállamba költöznek vagy olyan tagállamban tartózkodnak, amelynek nem állampolgárai, valamint az őket kísérő vagy hozzájuk csatlakozó 2. cikk 2. pontjában meghatározott [családtagjaik]”.⁴⁴ Ebből a román Alkotmánybíróság azt a következtetést vonta le, hogy amerikai állampolgárként Hamilton nem hivatkozhat az Irányelvre, és ennek alátámasztására hivatkozott az EUB O. és B. ítélete (C-456-12) 37. és 54. pontjára.

A továbbiakban a Határozat hivatkozott még az Ítélet kapcsán fentebb nem említett ír érintettségű Metock-ítéletre is (C-127/08 – Blaise Baheten Metock és társai), amely megerősíti, hogy az Irányelv kedvezményezettekre vonatkozó 3. cikkét viszont úgy kell értelmezni, hogy „az állampolgársága szerinti tagállamon kívüli más tagállamban tartózkodó uniós polgár harmadik ország állampolgárságával rendelkező házastársa, aki a 2004/38 irányelv 3. cikkének (1) bekezdése értelmében az uniós polgárt kíséri, vagy hozzá csatlakozik, hivatkozhat ezen irányelv kedvezményes rendelkezéseire a házasságkötés helyétől és idejétől, illetve a házastársnak a fogadó tagállamba való érkezése körülményeitől függetlenül”.⁴⁵ (Ennek kapcsán érdemes említenünk a Metock-ítéletnek a román AB által fel nem hívott azon megállapítását is, miszerint az Irányelv „az uniós polgárnak a harmadik ország állampolgárságával rendelkező, az irányelv 2. cikkének 2. pontja értelmében vett valamennyi olyan családtagja számára, aki az uniós polgárt kíséri, vagy hozzá csatlakozik az uniós polgár állampolgársága szerinti tagállamon kívüli más tagállamban, biztosítja az e fogadó tagállamba való beutazás, valamint az annak területén való tartózkodás jogát, anélkül hogy különbséget tenne aszerint, hogy a harmadik ország ezen állampolgára más tagállamban már tartózkodott-e jogszerűen ezt megelőzően”.⁴⁶)

A házastárs Irányelv szerinti fogalma vonatkozásában a Coman-határozat utal az Ítélet főtanácsnoki indítványára (Wathelet), amelyben – a Charta 52. és 53. cikkei értelmében – a Charta 7. és az EJEE 8. cikke, valamint az EJEB esetjogának több tucat említett ügyében kialakított standardok a védelem szintje vonatkozásában összekapcsolódnak.⁴⁷ A Határozat ezt követően megállapítja, hogy összesen az EU tizenhárom tagállama ismeri el az azonos neműek házasságát, és nemzetközi kitekintésben is számos ország vagy jogilag, vagy esetjogon keresztül elismeri azt.⁴⁸ A román AB álláspontja

⁴³ Uo., 21. pont.

⁴⁴ Uo., 23. pont.

⁴⁵ C-127/08 – Metock és társai. ECLI:EU:C:2008:449, 99. pont.

⁴⁶ Uo., 70. pont.

⁴⁷ Uo., 26. pont.

⁴⁸ Uo., 27–28. pontok.

szerint Románia a Charta 7. cikke és az EJEE 8. cikkéből folyó *positive obligations* doktrína sérelmét valósítja meg, amikor is semmilyen jellegű jogi és formális elismerésben nem részesíti az azonos neműek párkapcsolatait, ezzel pedig olyan tagállamok sorában foglal helyet, mint Bulgária, Lettország, Litvánia, Lengyelország vagy Szlovákia.⁴⁹

A román AB a fenti indokokra tekintettel fordult tehát az EUB-hez, öt előzetes döntéshozatali kérdéssel, amelyek közül a fentiekben egyet elemeztünk. A Coman-határozat lényegében megismétli szövegében az EUB-tól kapott válaszokat, és azokra építve utal azon jól megalapozott gyakorlatára (a 2011-es évben született 487., 668., 673., 921. sz. határozatok), amely az EU-jognak való meg nem felelés tárgyában kialakította az előzetes döntéshozatal specialitása kapcsán az általunk itt kettős kondicionalitásnak nevezett tesztet. E szerint: „Az EU-jog és az alkotmány közé ékelődő EU jogi aktus alkotmányossági felülvizsgálatban való alkalmazása során, [a román Alkotmány 148. cikkében foglalt integrációs klauzula alapján (Heka et al., 2016:874)], kettős kondicionalitás érhető tetten: egyrészt, ennek az alkalmazott rendelkezésnek önmagában vagy az EUB által adott értelmezésen keresztül megfelelően világosnak, pontosnak és egyértelműnek kell lennie, másrészt pedig ezt az adott rendelkezést olyan mértékben kell körülírni, amely eléri az alkotmányos relevanciának azt a bizonyos fokát, amelyen keresztül annak normatív tartalma alá képes támasztani az alkotmány nemzeti jog általi feltételezett megsértését.”⁵⁰

A román AB mindezen fenti feltételek fennállását igazoltnak látta az EUMSZ 21. cikk (1) bekezdés, valamint az Irányelv 7. cikk (2) bekezdése vonatkozásában, és megállapította, hogy az azonos nemű párok kapcsolata ugyanúgy a családi élet fogalmi körébe esik, mint heteroszexuális párok esetében, és mint ilyen, rájuk is kiterjed a Charta 7., az EJEE 8. és a román alkotmány 26. cikke (Heka et al., 2016:874) szerinti védelem.⁵¹

A Coman-határozat végső konklúziója szerint a román polgári törvénykönyv támasztott rendelkezéseinek alkotmányellenessége nem állapítható meg, „amennyiben lehetővé teszik a román állam területén való tartózkodás jogának kimondását, az EU-jog szerinti feltételekkel, olyan – tagállami és harmadik országbeli állampolgár – azonos nemű házastársak számára, akik házasságukat valamely EU-tagállamban kötötték”.⁵²

A címbeli felütésre visszatekintve tehát a jelenlegi „*photo de famille*” (családi fotó) pillanatkép azt mutatja, hogy a román családfogalom alkotmányjogi helyzete, dacára az erre irányuló és alkotmányosnak minősített közvetlen demokratikus kezdeményezéseknek, nem változott, viszont a családfogalom mégis átalakult, mégpedig annak EU-jogi értelmezése kapcsán és alapján, amely a tagállami alkotmánybírásgót a fent idézett kettős kondicionalitás tesztje alapján a Coman-határozat meghozatalára indította.

A Határozatból idézett kettős kondicionalitás tesztje igazi tagállami alkotmánybírásgói specifikum, ami a belső jog EU-jognak való megfelelését illeti, mondhatni nemzeti sajátosság, amely meghatározta az ügyben a szabályozás identitásának megváltozását. A nemzeti alkotmánybírásgók gyakorlata kapcsán pedig a bevezetőben már szóltunk az identitáskérdésről, és az annak vonatkozásában megjelenő lényegi állami funkcióra

⁴⁹ Uo., 29. pont.

⁵⁰ Uo., 38. pont.

⁵¹ Uo., 39–40. pontok.

⁵² Uo., 43. pont.

mutató lisszaboni klauzula [EUSZ 4. cikk (2) bekezdés] tradicionális értelmezéséről, amelyet a német AB Lisszabon-döntése is képvisel.

Úgy tűnik, hogy mindez erősen relativizálódni látszik mind a Coman-ítélet és a Coman-határozat kontextusában. Faraguna, hasonló állásponton, erősen szkeptikusan vizsgálja az identitáskérdést, és mint egy felesleges, bíróságok közötti párharc tárgyát karakterizálja azt. E körben azzal érvel, hogy semmi keresnivalója a nemzeti identitás lisszaboni fogalma (vagyis az alkotmányos identitás) értelmezésének a bíróságok gyakorlatában sem az EU-ban, sem a tagállamok szintjén. Szerinte a fogalom maga is bizonytalanságokat hordoz magában, annak alkotóelemeire (nemzet és identitás) is tekintettel.

Márpedig, ha a nemzeti (alkotmányos) identitás vonatkozásában elfogadjuk azt, hogy a lényegi állami funkciók tradicionális értelmezése mára már bizonytalannak minősített fogalmakra mutat egész Európában, akkor ez maga kérdőjelezi meg az európai integráció és a sokféleségben egységes európai család fogalmának és a család tagjainak létét és értelmét.

Ez a gondolat pedig már egy sokat elemzett kérdés széles irodalma felé⁵³ vezet bennünket, a mi célunk azonban a fentiekben az volt, hogy egy tagállami jogok szempontjából nagyon releváns, identitásvonatkozású EUB-ítélet ismertetésével exponáljuk a családi fotón a családfogalom európai uniós jogi vonatkozásait, és mutassuk be ezek (és az identitáskérdés) kapcsán az EUB álláspontját, valamint az annak részeként megjelenő (bár az ügygel nem érintett) tagállami nézeteket, illetve az Ítélet utóéletét a román tagállami alkotmánybíróság gyakorlatában, a Határozaton keresztül.

Felhasznált irodalom

BBC (2018): US ends diplomatic visas for UN same-sex partners. www.bbc.com/news/world-us-canada-45722400 (A letöltés dátuma: 2018. 10. 01.)

BOGDANDY, Armin von – SCHILL, Stephan (2011): Overcoming absolute primacy: Respect for national identity under the Lisbon Treaty. *Common Market Law Journal*, Vol. 48, No. 5. 1417–1453. <https://ael.eui.eu/wp-content/uploads/sites/28/2013/04/24-Von-Bogdandy-Background18-Overcoming-Absolute-Primacy.pdf> (A letöltés dátuma: 2018. 10. 01.)

BELOV, Martin (2017): The Functions of Constitutional Identity Performed in the Context of Constitutionalization of the EU Order and Europeanization of the Legal Orders of EU Member States. *Perspectives on Federalism*, Vol. 9, No. 2. 73–97. www.degruyter.com/downloadpdf/j/pof.2017.9.issue-2/pof-2017-0010/pof-2017-0010.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 10. 01.)

⁵³ Az alkotmányos identitás hazai és külföldi mértékadó irodalmából – a pro és kontra érvek figyelembevételével is, a fentiekben idézettekén túl az alábbi rövid szemelvények tehetőek – a teljesség igénye nélkül: Rosenfeld, 2010; Jacobsohn, 2010; Bogdandy–Schill, 2011; Saiz-Arnaiz – Alcoberro Llivina, 2013; Trócsányi, 2014; Cloots, 2016; Schyff, 2016; Belov, 2017; Chronowski, 2017; Majtényi, 2017; Drinóczi, 2018.

- CHRONOWSKI Nóra szerk. (2017): *Szuverenitás és államiság az Európai Unióban*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. www.eltereader.hu/media/2017/09/Chronowski-Szuverenitas_READER.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 10. 01.)
- CLOOTS, Elke (2016): National Identity, Constitutional Identity and Sovereignty in the EU. *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, Vol. 45, No. 2. 82–98. www.bjutijdschriften.nl/tijdschrift/rechtsfilosofieentheorie/2016/2/NJLP_2016_045_002_006.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 10. 01.)
- DRINÓCZI, Tímea (2018): The identity of the constitution and constitutional identity: Opening up a discourse between the Global South and Global North. *Iuris Dictio*, Vol. 2. 63–80. www.usfq.edu.ec/publicaciones/iurisDictio/archivo_de_contenidos/Documents/IurisDictio_21/iu21_05.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 10. 01.)
- FARAGUNA, Pietro (2016): Taking Constitutional Identities Away from the Courts. *Brooklyn Journal of International Law*, Vol. 41, No. 2. 492–525. <https://brooklynworks.brooklaw.edu/bjil/vol41/iss2/2/> (A letöltés dátuma: 2018. 10. 01.)
- FARES, Lawrenz (2018): *Romania high court approves referendum that may impede legalization of same-sex marriage*. 2018. szeptember 19. www.jurist.org/news/2018/09/romania-high-court-approves-referendum-that-may-impede-legalization-of-same-sex-marriage/ (A letöltés dátuma: 2018. 10. 01.)
- FISCHER-LESCANO, Andreas – JOERGES, Christian – WONKA, Arndt eds. (2010): The German Constitutional Court's Lisbon Ruling: Legal and Political Science Perspectives. *ZERP Diskussionspapier*, No. 1. www.mpifg.de/people/mh/paper/ZERP%20Discussion%20Paper%201.2010.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 10. 01.)
- GOMBOS Katalin (2011): *Bírói jogvédelem az Európai Unióban – Lisszabon után*. Budapest, CompLex Kiadó.
- HEKA László – MIKES Lili – JAKÓ Nóra – PONGÓ Tamás – SZAKÁLY Zsuzsa szerk. (2016): *Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban*. Budapest, Wolters Kluwer.
- ILIE, Luiza (2018): *Romanian constitutional ban on same sex marriage fails on low vote turnout*. www.reuters.com/article/us-romania-referendum/romanian-constitutional-ban-on-same-sex-marriage-fails-on-low-vote-turnout-idUSKCN1MH0XI (A letöltés dátuma: 2018. 10. 01.)
- JACOBSON, Gary J. (2010): *Constitutional Identity*. Cambridge MA, Harvard University Press.
- LEHOCZKI Balázs (2017): Uniós polgár és valamely EU-n kívüli állam állampolgárságával rendelkező házastársának joga a családi életre az unió területén. *Acta Humana*, 5. évf. 6. sz. 187–192. https://folyoiratok.uni-nke.hu/document/nkeszolgaltrato-uni-nke-hu/WEB--Acta%20Humana_2017_6_09.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 10. 01.)
- MAJTÉNYI Balázs (2017): Alkotmányos értékek játszmája az Európai Unióban: egytől a huszonnyolcig. *MTA Law Working Papers*, No. 14. https://jog.tk.mta.hu/uploads/files/2017_14_Majtenyi.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 10. 01.)
- PRIOU, François-Xavier – SIRITZKY, David (2008): *Le Traité de Lisbonne*. La documentation française, Paris.
- ROSENFELD, Michel (2010): *The Identity of the Constitutional Subject. Selfhood, Citizenship, Culture, and Community*. Abingdon–Oxon, Routledge.

- SAIZ-ARNAIZ, Alejandro – ALCOBERRO LLIVINA, Carina eds. (2013): *National Constitutional Identity and European Integration*. Cambridge, Intersentia.
- STEINBACH, Armin (2010): The Lisbon Judgment of the Federal Constitutional Court – New Guidance on the Limits of European Integration? *German Law Journal*, Vol. 11, No. 4. 367–390. https://static1.squarespace.com/static/56330ad3e4b0733dcc0c8495/t/56b72de7d210b8b615679ba5/1454845418006/GLJ_Vol_11_No_04_Steinbach.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 10. 01.)
- TRÓCSÁNYI László (2014): *Az alkotmányozás dilemmái. Alkotmányos identitás és európai integráció*. Budapest, HVG-Orac Kiadó.
- SCHYFF, Gerhard van der (2016): EU Member State Constitutional Identity: A Comparison of Germany and the Netherlands as Polar Opposites. *ZaöRV*, No. 76. 167–191. www.zaoerv.de/76_2016/76_2016_1_a_167_192.pdf (A letöltés dátuma: 2018. 10. 01.)

Internetes forrás

- CEDP (2018): www.cdep.ro/pls/dic/site.page?den=act2_2&par1=2#t2c2s0sba48
(A letöltés dátuma: 2018. 10. 01.)

